

TÖRTÉNETI IRODALOM

Fodor Pál

SZÜLEJMÁN SZULTÁNTÓL JÓKAI MÓRIG

*Tanulmányok az oszmán–török hatalom szerkezetéről
és a magyar–török érintkezésekről*

Magyar történelmi emlékek. Értekezések

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 448 o.

Ismeretes, hogy Magyarországon a tágabb értelemben vett turkológián belül önálló tudományággá fejlődő oszmanisztika kibontakozását elsősorban a magyarországi török hódoltság megismerésének igénye ösztönözte. A magyar történelem török forrásainak tudományos igényű feltárását, feldolgozását célul kitűző hazai kutatók, tudósok mintegy másfél évszázadra visszatekintő munkálkodásaik, tapasztalataik révén a hazai vonatkozásokon idővel túllépve, az oszmán világ általánosabb kutatásában nemzetközi szinten is meghatározó eredményeket mutattak, mutatnak fel. A törökországi levéltári források felkutatásában (elsőként Karácson Imre), majd annak rendszerezésében, az oszmán–török paleográfia módszertanának kialakításában (Fekete Lajos) élen járó magyar kutatók úttörő szerepet játszottak. Az oszmánok magyarországi berendezkedése, az itteni, merőben sajátosan alakuló politikai, társadalmi fejlemények szélesebb összefüggései a királyi Magyarország és Erdély történelmének vizsgálata mellett az Oszmán Birodalomban lejátszódó folyamatok megismerése révén értelmezhetők, magyarázhatók. Ugyanakkor a peremvidéki jellegéből adódóan egyedi hódoltsági török berendezkedés megismerése az egyetemes oszmanisztika számára is fontos igazgatás-, valamint társadalomtörténeti adatokkal szolgál, amelyeket a kora újkori magyar történelmet ismerő kutatók képesek feltárni. Ez a kettős, a magyar oszmanisztikához szükségszerűen kapcsolódó közvetítő, illetve alakító szerep jellemzi Fodor Pál munkásságának legjelentősebb részét. Ennek a magyar olvasók, kutatók szempontjából legfontosabb hozadéka, hogy míg magyar nyelven is hozzáférhetővé tesz török forrásokat, s közvetíti a nemzetközi oszmanisztika eredményeit, irányvonalait, addig ez utóbbi gyarapításához, árnyalásához is jelentős mértékben hozzájárul.

Az oszmán állam kialakulásának, korai fejlődésének ideológiai, társadalmi kérdéseire koncentráló írások gazdag merítését tartalmazza Fodor Pál legújabb, az MTA BTK Történettudományi Intézete által kiadott, a Magyar Történelmi Emlékek sorozatban megjelent tanulmánykötete. Az oszmán történelem egyes kulcskérdései iránt érdeklődő olvasóközönség számára nagy szolgálatot tett ennek a kötetnek az összeállítása, hiszen egyetlen kiadványban összegyűjtve teszi elérhetővé a szerzőnek nemcsak különféle történelmi folyóiratokban, hanem kis példányszámban megjelenő, s ezért nehezen hozzáférhető tanulmánykötetekben, vagy éppen mára már teljesen elérhetetlen kiadványokban közzé tett írásait. Ez utóbbiakra különös tekintettel talán nem tűnik feleslegesnek e helyütt a gyűjteménybe válogatott írások zömét tartalmi szempontból is röviden összefoglalni.

A kötet Fodor Pál huszonhárom hosszabb-rövidebb tanulmányát gyűjti egybe, a végén egy-egy földrajzi név- és helynévmutatóval kísérve. A válogatott írások közül kettőnek társszerzője: az *Ali pasa históriájának történeti háttere és török vonatkozásai* című tanulmányát (a kötetben 42–73. o.) Sudár Balázssal jegyzi közösen, *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)* címet viselő terjedelmes tanulmány pedig Szakály Ferenc 1979-ben megjelent munkájának a szerzővel együttműködve kibővített, eredetileg magyar és török változatban is közzé tett cikke (338–383. o.).

A kötet felépítése a szerző csaknem másfél évtizeddel ezelőtt napvilágot látott tanulmánykötetére (*A szultán és az aranyalma*, Balassi Kiadó, 2001.) emlékeztet, s noha javarészt az azóta született cikkekből válogat, négy olyan írást is magába foglal, amely az ezredfordulót megelőzően született. Ezt két tanulmány esetében (a pályája elején írt *Ahmedi elbeszélése mint a korai oszmán történelem forrása*, illetőleg *A nagyvezíri előterjesztés (telhis)*, a kötetben 156–168., és 185–231. o.) az indokolta, hogy az — általunk imént említett — korlátozott hozzáférhetőség okán az eredeti köz-

zétételek a nemzetközi fogadtatáshoz képest a magyar tudományos fórumokon csekély visszhangra találtak (7. o.).

A főcím által meghatározott kronológiai-tematikus kereteken belül az írások zöme a klasszikus oszmán-korral, illetőleg az oszmán-török állam fejlődését, gyarapodását, szervezeti átalakulásait meghatározó motívumok bemutatásával, társadalmi folyamatokkal, hatalmi viszonyokkal foglalkozik, s aránylag kevesebb elemzés érinti a török-magyar kapcsolatok kérdéskörét. A tanulmányok tárgy szerint válogatva, öt fejezetbe rendezve követik egymást, a kötet vonalvezetése az Oszmán Birodalom belső viszonyainak vizsgálatától halad a magyar vonatkozású témák felé. A fejezeteket jelölő címek a következők: *Az oszmán-török elit; Identitás és ideológia; Az állam: intézmények és kisebbségek; Háború Magyarországgal ellen; Magyarok és törökök.*

A kötetbe válogatott cikkek tematikus változatossága ellenére két-két egymást követő írás kitűnően kiegészíti egymást. Az első fejezetben az oszmán virágkor uralkodójának pályáját tömören áttekintő első közlemény (*I. Szülejmán, a „Nagyszerű” és a „Törvényhozó”, 11–25. o.*) szorosan illeszkedik a következő, hosszabb cikkhez (*Hürrem és Máhidevrán, avagy két ágyas harca a szultán szívéért és trónjáért, 27–41. o.*). Ez utóbbi jól szemlélteti, hogy I. Szülejmán szultán (1520–1566) oszmán virágkornak is tartott regnálásának idején a személyi hatalmi törekvések, a trónutódlás és a szultáni háztartás viszonyainak megbolygatásával milyen drámai hatással voltak a központi hatalomgyakorlásra. A fejezetben helyet foglaló következő írások többnyire ugyancsak egy-egy individuum perspektívájából kiindulva tárják elének az oszmán hatalmi elit világának néhány metszetét; egyszer a társadalmi vonatkozásokra összpontosítva (az *Icon vicissitudinis humanae vitae* címen ismert, 17. században nyomtatásban megjelent históriás ének történeti elemzését nyújtó *Ali pasa históriájának történeti háttere és török vonatkozásai, 42–73. o.*), másszor egy-egy oszmán tisztségviselő portréjának, pályájának gazdasági, egzisztenciális tanulságokat hordozó bemutatásával (*Hiúzprém és szántóföld: egy oszmán-török adóberlő vagyona a 17. század elején, 86–106. o.*, illetve *A váci harmincad és egy hódoltsági főember a 16. századból: Oszmán aga, cselebi és bég, 107–118. o.*).

A második fejezetbe osztott öt tanulmány a címben jelölt tartalmi keretek mellett igen tág kronológiai szakaszt ölel fel. Itt is szervesen kapcsolódik egymáshoz az első két cikk: *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)* és az ennek egyenes folytatásaként átszerkesztett, itt — éppen a koherencia érdekében — az eredetihez képest az első néhány oldal elhagyásával közölt *A török nemzet tudat kialakulása* című írás (121–155. o.), amelyek együtt az oszmán állam kialakulásától kezdve a köztársaság korának hajnaláig tekintik át a „török” öazonosság fejlődését és sokféle dimenzióját. A soknemzetiségű, és számos vallási közösség felett uralkodó muszlim birodalom valláspolitikáját, a mögötte meghúzódó, ellentmondásos ideológiai és gyakorlati megfontolásokat, illetőleg a muszlim-török asszimiláció korlátait a magyarországi hódoltság palettáján mutatja be a címében a sommás konklúziót idéző tanulmány: „*A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb*” (258–271. o.).

A hódoltság egy kis szeletére vonatkozóan szolgálnak helytörténeti, népesedéstörténeti forrásként a Lippára és Radnára vonatkozó, 1554-ből, 1567-ből, illetve 1579-ből fennmaradt török összeírások, amelyek közlését bevezető tanulmány előzi meg. Ugyanebben az egységben a zömében klasszikus oszmán kort tárgyaló részek kronológiai kereteit elhagyva, a második ezredforduló Törökországába, a szekularizált köztársaság aktuális politikai küzdőterére kalauzol a *Fethullah Gülen mozgalma* című írás, amely a politikai iszlám modern törökországi térnyerésével, törekvéseivel, ideológiai beágyazottságával foglalkozik, így a kortárs politikai elemzések területét érinti.

A kötetben helyet kapott írások közül a legterjedelmesebb a harmadik fejezet első tanulmánya. Ez a szultán és a 16. század második felétől fokozatosan a birodalom közvetlen irányítójává váló nagyvezír közötti hivatalos érintkezés változásait jelző iratfajta, az ún. telhisz kialakulását tárgyalja. A forrástípus diplomatikai vizsgálatából kiinduló tanulmány jelentősége túlmutat magának a forrásnak a bemutatásán: az oszmán hatalomgyakorlásban a 16. század derekától mintegy évszázad során végbemenő szerkezeti változások nagy ívű és mélyreható elemzését nyújtja, ezzel metszve az első tanulmányban tárgyalt, a hárem növekvő befolyásával is összefüggő hatalmi változások kérdéskörét. A tanulmány döntően az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeum archívumában, illetve könyvtárában őrzött forrásokra támaszkodik (185–231. o.).

A fejezetben található két rövidebb cikk egyike, *A Kelet-Mediterráneum oszmán védelmi rendszere a 16. század végén* (232–239 o.) az oszmánok és a nyugati hatalmak között a Földközi-tenger és annak keleti partvidéke ellenőrzéséért folytatott hatalmi vetélkedés rövid, ám tartalmas áttekintését adja. Az elemzés jelentős mértékben a szultáni tanácsban hozott rendeletek másolatait őrző jegyzőkönyvek, közkeletű nevükön *mühimme defterik* (jelesül a török Miniszterel-

nökségi Hivatal Oszmán-kori Levéltárában őrzött 66., 67., 69. számú defterek) adataira építkeznek. A másik, az *Adatok az 1596. évi egri (mezőkeresztesi) oszmán hadjárat költségeihez* (240–249. o.), az oszmán haderő finanszírozási hátterét, s ennek kapcsán a 16. század végi oszmán udvari költségvetés működését megvilágító esettanulmány, amelyet egy, a Topkapi Szeráj Múzeum levéltárában őrzött 1596-ban kelt pénzügyi kimutatás magyar nyelvű összefoglalása, magyarázata, illetőleg a török nyelvű latin betűs átírata kíséri.

A törökellenes küzdelmek témakörének szentelt negyedik fejezeten belül két hosszabb és két rövidebb tanulmány kapott helyet. A *szimurg és a sárkány: az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1550)* (297–329. o.) a török-magyar kapcsolatok nagy ívű, kiváló összefoglalását nyújtja, elemezve a bithyniai bégségből bő két évszázad leforgása alatt világbirodalommá való oszmán állam terjeszkedésének ösztönzőit, a hódítás paradigmáit, társadalmi, intézményi, ideológiai aspektusait, illetőleg a védekezésre kényszerülő középkori Magyar Királyság vezetői előtt álló politikai, katonai lehetőségeket, számba véve az alkalmazott eszköztárat.

A *kenyérmezei csata* című, fentebb már említett és sokak által jól ismert tanulmány kiemelkedik a fejezetben olvasható írások közül. Szakály Ferenc és Fodor Pál ebben a magyar diadallal záruló, s a nemzet történelmi emlékezetében mély nyomokat hagyó 1479-es erdélyi ütközet lefolyását annak előzményeivel és utóéletével együtt, a közvetlen és távolabbi utókor által szőtt szépítő szándékú toldások, toposzok lehántásával rekonstruálja. A szerzők figyelemreméltóan széles forrásbázis felhasználásával, levéltári dokumentumok, beszámolók mellett Bonfini, Oláh Miklós, a lengyel Jan Długosz, illetve az osztrák Jacob Unrest, valamint Kemálpaszáde oszmán történetíró krónikái alapján mélyreható alapossgal tárják fel az oszmán rablóexpedíció tágabb politikai kontextusát, a késő középkori magyar délvidéki védelmi rendszer működését, s magyar, illetve török szemzőből elemzik a csatához vezető folyamatokat, tágabb összefüggéseket. A tanulmányhoz két forrásszemelvény csatlakozik: Kemálpaszáde török krónikájának vonatkozó részei magyar nyelven, illetőleg a csatáról szóló egyetlen ismert kortárs nyugati (szász) beszámoló német szövege, valamint ennek magyar fordítása olvasható.

E fejezetben a török-magyar harcok nemzetközi összefüggéseit két rövidebb összefoglalás, *Az Oszmán Birodalom, Bizánc és a nyugati kereszténység. Nándorfehérvár 1456. évi ostromának történetéhez* (330–337. o.) illetve *A 16. századi oszmán-perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára* (384–393. o.) tárgyalja.

Az ötödik fejezetbe (*Magyarok és törökök*) felvett két tanulmány szintén magyar vonatkozásokat hordoz, bár rendkívül különböző mértékben és módon. A *királynék fogságban. Tinódi egy félreértett históriás énekéről* cím alatt újra egy irodalmi alkotás történeti elemzését kapjuk, amely Tinódi szerzőségén keresztül kapcsolódik a magyarsághoz. A vizsgálat tárgyául választott mozzanatok: az I. Szelim szultán (1512–1520) és Iszmail perzsa uralkodó (1502–1524) között 1514 nyarán lezajló, döntő jelentőségű csaldiráni csatában török fogságba esett sah-feleség(ek?) sorsa; a csata és utóéletének egyes részletei; illetőleg ehhez kapcsolódóan a megénekelt esemény történeti értékelése, a történeti forráskritika eszköztárának alkalmazásával.

A Szülejmán szultán alakjával bevezetett gyűjtemény záróakkordja, az utolsó tanulmány, az oszmán történelem, illetve a korai török-magyar kapcsolatok vizeiről eltávolodva a török-kor magyar percepciójái, a törökökhöz fűződő emlékek, attitűdök különböző lenyomataiig: Jókai Mór, továbbá Gárdonyi Géza, Szekfű Gyula műveii kalauzolja el az olvasót. A török-magyar érintkezések jelenkorig továbbélő örökségét, nyomait veszi számba, röviden elősorolva annak kulturális, irodalmi kiábrázolásait, eszmetörténeti, politikai rezonanciáit, s — nem utolsósorban — rátapintva a török hódoltságának a magyar mentalitásra, lelkiségre gyakorolt máig erőteljesen érvényesülő elvitathatatlan utóhatására. A szerző ezzel kimondatlanul is felhívja a figyelmet a történész-hivatással járó felelősségre: a múlt feltárásának, a jelenkor jobb megértésére és értékelésére való törekvés ad valódi értelmet és célt.

Végül az összeállítás néhány általános tartalmi és szerkezeti tulajdonságára térünk ki. A kötet értékét jelentősen növeli, hogy összesen kilenc tanulmányhoz kapcsolódik részbeni vagy teljes forrásközlés, illetve bővebb idézés. A tanulmánykötetekre általában jellemző szerkezeti sajátosságok fényében nem róható fel, de minthogy a bevilágított cikkek kisebb, hivatkozásokat is érintő javításokon átesetek (erre a szerző maga is utal: 8. o.), megemlítendő az írások kétféle hivatkozási rendszere: a jegyzeteket nélkülöző cikkek (szám szerint hat írás) esetében az adott témában további vizsgálódásra indíttatást érző olvasó kizárólag az irodalomjegyzékre hagyatkozhat. A többi tanulmányban lábjegyzetek (is) segítik a tájékozódást. A tárgy tekintetében igen változatos tanulmányok, cikkek optimálisan kialakított fejezeti struktúrában helyezkednek el,

ugyanakkor esetenként több síkon is egybevégyve, illetve összeérve, olykor minimális átfedésekkel kerültek a gyűjteménybe.

Fodor Pál tanulmánykötete az Oszmán Birodalom belső viszonyaival, fejlődésének alapvető kérdéseivel megismerkedni vágyó olvasók, illetőleg e területeken alapos ismeretekre törekvő kutatók számára egyaránt alapvető kézikönyv. A szerzőtől megszokott olvasmányos stílus vonzerejének egyik ékes bizonyítéka nemcsak az a tény, hogy — a kötet kiadási adataiból következően — egy éven belül második utánnomására volt szükség, hanem az egyetlen recenziós példány iránti páratlan érdeklődés is, amely e sorok írójának legszűkebb környezetében is azonnal tapasztalható volt, s majdnem veszélybe sodorta az ismertetés elkészültét is.

Kovács Nándor Erik

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Korall. Bp., 2013. 446 o.

Néhány éve jelent meg Barta János monográfiája a 18. századi Zemplén vármegye társadalmáról. Ennek a vaskos kötetnek az utószavában kesernyés kétellyel jegyzi meg a szerző: egyáltalán nem lehet biztos abban, hogy a hatalmas apparátussal, komoly technikai segítséggel összeállított számítógépes adatbázisa lényegileg más vagy több információval gazdagította a korábbi évtizedek során felhalmozott tudást. A szerző azzal vigasztalja magát, hogy bár meghatározó áttörést nem ért el új módszerekkel gyűjtött és rendszerezett adataival, eljárásával mégis egy fontos korszakról tudott minden korábbinál részletesebb, pontosabb képet festeni, s felléphetett — legalábbis a rendelkezésre álló források tekintetében — a teljesség igényével, amelyet másként nem közelíthetett volna meg. (*Ifj. Barta János*: „Ha Zemplén vármegyét az útas vizsgálja...” *Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén*. Debrecen, 2009. 368–371.)

Önkéntelenül is eszünkbe jutott Barta János ezen vallomása, amikor Sasfi Csaba vaskos oktatástörténeti, oktatás-társadalomtörténeti könyvét olvastuk. Itt is nagy mértékben a számítógépen rendezhető adatokra, adatbázisokra támaszkodik a szerző, s szintén egy jelentős időszakról van szó, amelyről a kíváncsi kutató szeretne minél pontosabbat megtudni – netán valami forradalmi felfedezést tenni. S anélkül, hogy előreszaladnánk, kijelenthetjük, ezúttal is bebizonyosodik: csodák márpedig nincsenek, de legalább a teljesség illúzióját keltő, részletes tablóképp megrajzolható immár egyre speciálisabb témákban, egyre korábbi évtizedekről.

Sasfi Csaba évtizedek munkáját szintetizálja azzal, hogy a 19. század első felének gimnáziumi diáktársadalmát és a gimnáziumok társadalomban betöltött szerepét elemzi monográfiájában. Kutatási tevékenysége csaknem egyidős a hazai társadalomtörténet-írás eddigi utolsó nagy szakaszával, s nem utolsósorban a számítógépes kutatási módszerek lehetőségével. E kettőt szorosán egymás mellett kell megemlíteni, hiszen távolról sem arról van szó, hogy az irtatlan mennyiségű rekord bevitelével és különböző kombinációjával törne új eredményekre. Éppen ellenkezőleg: Sasfi mintaszerűen törekszik a források és az adattípusok kombinálására, s a kapott eredmények kontextusba helyezésére, s ezáltal az oktatás- és társadalomtörténeti tudásunk komplex bővítésére.

Mindezt egy döntő jelentőségű időszakra vonatkozóan teszi. Nyilván minden kutató számára a saját korszaka a leglényegesebb — s ez alól e sorok írója sem kivétel —, s aztán a választását mindenki könnyedén meg is tudja magyarázni. De talán ezen túllépve is lehet érvelni amellett, hogy ha a magyarországi oktatásról van szó, a 19. század első fele az egyik legizgalmasabb terepe a történeti kutatásoknak. Olyan átmeneti korról beszélhetünk, ami eddig egyszer adódott az iskolázás múltjában. A tankötelezettség, a valóban mindenkire kiterjedő oktatás ideje még nem köszöntött be. Mária Terézia óta mégis egyre jobban érvényesültek az iskolázás központi szabályozására, szisztematikus megszervezésére irányuló törekvések. S emellett a polgárosodás folyamatában az iskola közüggé vált, a reformkorban — s már az azt megelőző évtizedekben is — a művelt elit polémiájának egyik legfőbb elemévé lett. Egy tradicionális intézménytípus, az iskola (és